

Theodor W. Adorno

Mit jelent: a múlt feldolgozása?¹

A „Mit jelent: a múlt feldolgozása?” kérdés magyarázatra szorul. Ez egy olyan megfogalmazáson alapul, amely az utóbbi években divatszóként gyanúsá vált. Ebben a nyelvhasználatban a múlt feldolgozása nem azt jelenti, hogy a múlttal valóban komolyan szembenézünk, hogy világos tudattal megtörjük a varázsát. Inkább egy vonalat akarnak húzni alá, és esetleg ki is törölnék az emlékezetből. Azt a gesztust, hogy mindent el kell felejteni és meg kell bocsátani (ez járna azoknak, akikkel szemben a jogtalanságot elkövették), azok pártfogói gyakorolják, akik a jogtalanságokat elkövették. Volt egyszer egy tudományos vita, amelyben ezt írtam: a hóhér házában ne beszéljünk a kötélről, mert akkor *ressentiment* tölt el minket. De az, hogy a bűn tudattalan és nem is annyira tudattalan elhárítása ilyen ellentmondásosan kapcsolódik a múlt feldolgozásának gondolatához, elég okot ad arra, hogy olyan területekről gondolkodjunk el, amelyekből ma még egy olyan borzalom indul ki, hogy az ember azt még a nevének sem meri nevezni.

Az emberek szeretnének elszakadni a múlttól: és joggal, mert az árnyékában nem lehet élni, mert a borzalom még nem ért véget, ha a bűnért és az erőszakért mindig bűnnel és erőszakkal fizetnek. De ez mégsem jogos, mert a bűn, amely elől az emberek menekülni szeretnének, még mindig eleven. A nemzetiszocializmus tovább él, és mind a mai napig nem tudjuk, hogy ez csupán egy olyan szörnyűség kísértete-e, amely nem halt meg a saját halálával, vagy pedig egyáltalán nem is halt meg; hogy a kimondhatatlan elkövetésére irányuló hajlandóság megmaradt-e az emberekben és az őket körülvevő körülményekben.

Itt nem akarok belemenni a neonáci szervezetek kérdésébe. A nemzetiszocializmus tovább élése a demokráciában potenciálisan fenyegetőbb, mint a fasiszta tendenciák tovább élése a demokrácia *ellenében*. A beszivárgás egy objektív jelenség; csak azért térnek vissza kétes alakok a hatalmi pozíciókba, mert a körülmények kedveznek nekik.

Vitathatatlan, hogy Németországban a múltot még nem sikerült túllépnünk, és ez nem is csak az úgy-

nevezett javíthatatlanokra igaz, ha egyáltalán rólok van szó. Újra és újra szóba kerül az úgynevezett bűnkomplexus, gyakran azzal az utalással, hogy ez csak a német kollektív bűnösség megkonstruálásával együtt jött létre. Tagadhatatlan, hogy a múlthoz való viszonyban sok neurotikus elem van: a védekezés gesztusai ott, ahol nem is támadnak senkit; erőszakos affektusok ott, ahol ezek nem is indokoltak; az affektusok hiánya a legsúlyosabb dolgokkal szemben; nem ritkán az ismert vagy félig ismert dolgok egyszerű elfojtása. A Társadalomkutatási Intézet csoportkísérleteiben például gyakran tapasztaltuk, hogy a deportálások és tömeggyilkosságok felidézésekor az emberek szívesen használnak enyhítő kifejezéseket és eufemisztikus körülírásokat, vagy üres beszédtereket képeznek; ezt a tendenciát bizonyítja az 1938-as novemberi pogromra általánosan használt, szinte jóindulatú „kristályéjszaka” kifejezés. Igen jelentős azoknak a száma, akik azt állítják, hogy semmit sem tudtak az akkori eseményekről, bár a zsidók mindenütt eltűntek, és bár aligha feltételezhető, hogy azok, akik átélték a keleten történteket, mindig hallgattak arról, ami számukra elviselhetetlen teher volt. Joggal feltételezhető ezért, hogy a semmit-nem-tudás gesztusa és a tompa és félelmetes közöny között van egy bizonyos összefüggés. Mindenesetre a nemzetiszocializmus elszánt ellességei ezt már korán felismerték.

Mindannyian tudjuk, hogy az emberek ma milyen szívesen tagadják vagy kicsinylik le a történeteket – nehéz megérteni, hogy vannak emberek, akik nem szégyellik azt állítani, hogy legfeljebb ötmillió, és nem hatmillió zsidót gázosítottak el. Teljesen irracionális a bűnök széleskörű kiegyensúlyozása: mintha Drezda fizetett volna Auschwitzért. Már az ilyen kalkulusok fölállításában, hogy gyors ellenvádak megfogalmazásával megszabaduljunk az önreflexiótól, van valami embertelenség: a háborús küzdelmek (amelyek mintaképe Coventry és Rotterdam voltak) nem hasonlíthatók ártatlan emberek millióinak adminisztratív meggyilkolásához. De még ezt az ártatlanságot, a legegyszerűbb és legplauzibilisebb dolgot is sokszor vitatják. Az elköve-

tett bűnök mértéke még mindig igazolásért kiált: ilyesmi (vigasztalja magát a lanyha tudat) nem történhetett volna meg, ha az áldozatok erre nem adtak volna valamilyen okot. És ez a homályos „valamilyen ok” aztán kedvére burjánozhat. Az elvakultság túlteszi magát a teljesen fiktív bűn és a teljesen reális büntetés közötti kiáltó aránytalanságon. Néha a győzteseket teszik felelőssé azért, amit a legyőzöttek tettek, amikor még ők maguk voltak fenn; és így Hitler gáztetteiért azok lesznek a felelősök, akik eltűrték a hatalomátvételt, nem pedig azok, akik szurkoltak neki. Ez az idiotizmus egy pszichés le-nem-küzdés valóságos jele, tulajdonképpen egy seb jele – habár a sebeket inkább az áldozatokra kellene alkalmaznunk.

Mindazonáltal a bűnkomplexusról való beszédben van egy kis képmutatás. A pszichiátriában (ahonnan a kifejezést kölcsönvették, és amelynek asszociációit magával hordozza) azt jelenti, hogy a bűn érzése kóros, a valósághoz nem illő, pszichogén jelenség, ahogy az analitikusok ezt nevezik. A komplexus szó azt a benyomást kelti, hogy a bűn – amelynek érzését oly sokan elhárítják és racionalizálásokkal ostoba módon elhajlítják – nem is valóságos, hanem csupán bennük, a pszichés alkatukban létezik. A szörnyű és valóságos múltat azoknak a pusztá képezetévé teszik, akik érintve érzik magukat. Vagy maga a bűn is csak egy komplexus lenne, kóros lenne a múlttal terhelni magunkat, miközben az egészséges és reális emberek a jelenben és annak gyakorlati céljaiban merülnek el? Ez a morált elszakítja az „olyan jó, mintha nem lett volna” mondattól, amely Goethétől származik, de a *Faust*-ban egy döntő ponton az ördög mondja ki, hogy fedje a maga legbensőbb elvét, az emlékezet kioltását. A meggyilkoltakat még attól az egy dologtól is megfosztjuk, amit a tehetetlenségünkben adhatnánk nekik, az emlékezéstől. Azoknak a megbénult lelkiülete, akik az egészről hallani sem akarnak, természetesen egybevág egy erőteljes történelmi tendenciával. Hermann Heimpel többször beszélt arról, hogy a történelmi folytonosság tudata Németországban zsugorodik, ami az én társadalmi meggyengülésének egyik tünete, amiről már Horkheimer és én is írtunk a *felvilágosodás dialektikájában*. Az olyan jellegű empirikus tények, mint például az, hogy a fiatalabb generáció tagjai gyakran már nem tudják, ki volt Bismarck és I. Vilmos császár, megerősítették a történelemvesztés gyanúját.

Ez a német fejlődés (ami csak a második világháború után vált nyilvánvalóvá) összhangban van Henry Ford híres mondásával: „History is bunk”; ez a mondás az amerikai tudat történelemnélküliségét fogalmazta meg, és egy emlékezés nélküli embe-

riség rémisztő képét vázolta föl. Ez nem pusztá hanyatlástermék, nem egy olyan emberiség reakcióformája, amelyet – ahogy mondani szokták – túl sok inger áraszt el, amelyekkel már nem tud megbirkózni, hanem szükségszerűen összefügg a polgári princípium haladó jellegével. A polgári társadalom teljesen a csere törvényének van alávetve, az „egyenlőt egyenlőért” princípiumának, a számlák kiegyenlítése elvének, ami után semmi sem maradhat vissza. A csere a saját lényege szerint valami idő nélküli, mint ahogy a ráció maga is; a matematikai műveletek a maguk tiszta formájában az időbeliséget kivetik magukból. És így a konkrét idő is eltűnik az ipari termelésből. Ez mindig azonos, potenciálisan egyidejű ciklusokban zajlik, és már nincs szükség a felhalmozott tapasztalatokra. Közgazdászok és szociológusok, mint Werner Sombart és Max Weber a tradicionalizmus princípiumát a feudális társadalmakhoz, a racionalitást pedig a polgári társadalomhoz kötötték. Ez azonban nem kevesebbet jelent, mint hogy a fejlett polgári társadalom az emlékezetet, az emlékezést, az időt irracionális maradványként likvidálja, amiképpen az ipari termelési eljárás racionalizálódása a kézművesség más maradványait is kiküszöböli; így az olyan kategóriák, mint a tanulási idő és a tapasztalatszerzés erősen redukálódnak. Ha az emberiség elveszíti az emlékezés képességét, és a tevékenysége rövid távon kimerül a mindenkori adottsághoz való alkalmazkodásban, akkor ebben egy objektív fejlődési törvény jut kifejezésre.²

A nemzetiszocializmus felejtését sokkal inkább az általános társadalmi helyzetből, és nem a pszichopatológiából kiindulva kell megérteni. A kínos és kellemetlen emlékekkel szembeni védekezés pszichológiai mechanizmusai is reális célokat szolgálnak. Maguk a hátrítók árulják el ezeket, amikor például nyomatékosan rámutatnak arra, hogy a történetek túlságosan konkrét emlékei árthatnak Németország külföldi megítélésének. Ez a buzgalom rosszul, de rímel Richard Wagner mondására, aki egy nacionalista lelkületből kiindulva azt mondta, hogy németnek lenni annyit jelent, mint egy dolgot önmaga kedvéért megtenni – ha csak ez a dolog a priori nem üzletként van meghatározva. Az emlékezet kiirtása inkább az éber tudat teljesítménye, és nem a tudat gyengesége a tudattalan folyamatok túlerejével szemben. Az alig elmúlt elfelejtésében benne van az a düh, hogy az embernek előbb ki kell magyaráznia magát abból, amit mindenki tud, mielőtt másokat is ki tudna magyarázni.

Természetesen az itt releváns rezdülések és viselkedésmódok nem közvetlenül racionálisak, mert eltorzítják őket azok a tények, amelyekre vonatkoz-

nak. De abban az értelemben mégiscsak racionálisak, hogy társadalmi tendenciákon alapulnak, és aki így reagál, az összhangban van a korszellemmel. Egy ilyen reakció közvetlenül a fejlődést szolgálja. Akinek nincsenek haszontalan gondolatai, az nem képes arra, hogy homokot szórjon a gépezetbe. Célszerű azon a módon beszélni, amit Franz Böhm tömören nem nyilvános véleménynyilvánításnak nevezett. Azok, akik alkalmazkodnak egy olyan hangulathoz, amelyet a hivatalos tabuk kordában tartanak (de amely éppen emiatt rendkívül virulens), egyszerre minősítik magukat e hangulathoz tartozónak és ettől függetlennek. Végül is a német ellenállási mozgalomnak nem volt tömegbázisa, egy ilyet csak a vereség varázsolt elő. Feltehető, hogy a demokrácia most mélyebben beágyazódott, mint az első világháború után: az antifeudális, alapvetően polgári nemzetiszocializmus a tömegek politizálásával bizonyos értelemben még elő is mozdította a demokratizálódás útját. Mind a nemesi kasztok, mind a radikális munkásmozgalom eltűnt; először jött létre valami olyasmi, amit homogén polgári államnak nevezhetünk. De az a tény, hogy a demokrácia túl későn érkezett Németországban, vagyis hogy nem esett egybe a gazdasági liberalizmus virágkorával, és hogy a győztesek vezették be, aligha hagyja érintetlenül a nép hozzá való viszonyát. Ezt ritkán mondják ki ilyen közvetlenül, mert a dolgok egyelőre túl jól mennek a demokráciában, és mert ez ellentétes lenne a Nyugattal, különösen Amerikával kötött politikai szövetséggel. De a *re-education* elleni gyűlölet mégis elég világosan beszél. Annyit elmondhatunk, hogy a politikai demokrácia rendszerét Németországban valami olyasminnek tekintik, olyasminnek tehát, ami működik, és ami biztosította az eddigi prosperitást. De a demokrácia még nem honosodott meg annyira, hogy az emberek valóban a saját ügyükként éljék meg, és a politikai folyamatok szubjektumaiként ismerjék fel önmagukat. Úgy tekintenek rá, mint egy rendszerre a többi között, mintha egy kártyán választani lehetne a kommunizmus, a demokrácia, a fasizmus és a monarchia között; de nem azonos magával a néppel, és nem a nép nagykörúságának kifejeződése. A siker vagy kudarc alapján értékelik, amelybe az egyéni érdekek is belefolyanak, de nem a saját érdek és az általános érdek egységéé; a modern tömegállamokban a népakarat parlamenti delegálása ezt eléggé meg is nehezíti. Németországban, a németek körében gyakran hallhatjuk azt a furcsa kijelentést, hogy a németek még nem érettek a demokráciára. Az emberek a saját éretlenségükből csinálnak ideológiát, némileg hasonlatosan ahhoz, mint amikor a kama-

szok (ha valamilyen erőszakos cselekményen kapják őket) arra hivatkoznak, hogy a tinédzserek csoportjába tartoznak. Ennek az érvelési módnak a grotesksége arra utal, hogy a tudatban van valamilyen égbekiáltó ellentmondás. Az emberek, akik ennyire nem naiv módon játsszák ki a saját naivitásukat és politikai éretlenségüket, már-már úgy érzik, hogy ők a politikai szubjektumok, hogy rajtuk múlik, hogy meghatározzák saját sorsukat és ezen keresztül megalapozzák a társadalom szabadságát. Ugyanakkor az emberek szembesülnek azzal a ténnyel, hogy a körülmények kemény határokat szabnak. Mivel saját gondolataikkal képtelenek áthatolni ezeken a határokon, a lehetetlenséget, ami valójában velük szemben áll, önmaguknak, a hatalmasoknak vagy másoknak tulajdonítják. Az emberek ismét szubjektumra és objektumra osztják fel magukat. A ma uralkodó ideológiát talán úgy lehetne definiálni, hogy minél inkább ki vannak szolgáltatva az emberek olyan objektív konstellációknak, amelyek felett nincs hatalmuk, vagy amelyek felett azt hiszik, hogy nincs hatalmuk, annál inkább hajlanak arra, hogy szubjektivizálják ezt a tehetetlenséget. Azt a frázist követve, hogy végső soron minden az emberen múlik, mindent az emberre kennek, ami pedig a körülményeknek köszönhető, s így a körülmények megint csak érintetlenek maradnak. A filozófia nyelvén azt mondhatnánk, hogy az emberek demokráciától való elidegenedése a társadalom önelidegenedését tükrözi.

Az objektív konstellációk közül talán a legfeltűnőbb a nemzetközi politika fejlődése. Úgy tűnik, hogy ez utólag igazolja Hitler Szovjetunió elleni invázióját. Mivel a nyugati világot mint egységet alapvetően az orosz fenyegetés elleni védekezés határozza meg, ezért úgy tűnik, mintha az 1945-ös győztesek csak ostobaságból rombolták volna le a bolsevizmus elleni jól bevált bástyát, hogy aztán néhány évvel később újra felépítsék. A kézenfekvő „Hitler is ezt mondta” felvetéstől gyors út vezet ahhoz az extrapolációhoz, hogy más dolgokban is igaza volt. Csak az épületes vasárnapi szónokok tudnak átsiklani azon a történelmi végzetten, hogy a felfogás, amely egykor Chamberlaint és híveit arra ösztönözte, hogy Hitlert a Kelet ellen bábként megtűrjék, túlélte Hitler bukását. Ez valóban végzetes. Nyilvánvaló ugyanis a Keletnek az a fenyegetése, hogy elnyelje Nyugat-Európa előretolt részét. Aki ennek nem áll ellen, szó szerint bűnös lesz a chamberlaini *appeasement*-ben. Így csak arról feledkeznek meg – csak arról! –, hogy ezt a fenyegetést Hitler akciója váltotta ki, aki pontosan azt hozta rá Európára, amit a békéltetők szerint a maga expanziós háborújával meg akart akadályozni. A politikai

összefonódás még az egyéni emberi sorsnál is inkább bűnösség-összefüggés. A Kelettel szembeni ellenállásnak már önmagában is van egy olyan dinamikája, amely felébreszti a múltat Németországban. Nem csak ideológiailag, mert a bolsevizmus elleni harc jelszava mindig is álcázta azokat, akik a szabadságot nem vették komolyan. A valóságban sem. Egy, már a Hitler-korszakban tett megfigyelés szerint a totalitárius rendszerek szervezeti ütőképessége az ellenfeleire is rákényszerít valamit a saját természetéből. Amíg a Kelet és a Nyugat közötti gazdasági szakadék fennáll, addig a fasiszta változatnak nagyobb esélye van a tömegeknél, mint a keleti propagandának, ugyanakkor még nem veszi észre a fasiszta *ultima ratio* felé való sodródást. Mindkét totalitárius forma számára ugyanazok a típusok állnak rendelkezésre. Rosszul ítéljük meg az autoritáskötődésű karaktereket, ha egy bizonyos politikai-gazdasági ideológia felől konstruáljuk meg őket. A választók millióinak 1933 előtti ismert ingadozása a nemzetiszocialista és a kommunista pártok között szociálpszichológiai szempontból sem véletlen. Amerikai tanulmányok kimutatták, hogy ez a karakterstruktúra egyáltalán nem függ össze politikai-gazdasági kritériumokkal. Inkább olyan vonások határozzák meg, mint a hatalom, a tehetetlenség, a merevség a reakcióképtelenség, a konvencionizmus, a konformizmus, az önreflexió hiánya és végül a hiányzó tapasztalásra vonatkozó képesség. Az autoritáshoz kötődő karakterek azonosulnak a valódi hatalommal, tekintet nélkül a konkrét tartalomra. Alapvetően csak gyenge énnel rendelkeznek, ezért szükségük van a nagy kollektívákkal való azonosulásra mint pótlékra, és arra, hogy ezek fedezzék őket. Az, hogy lépten-nyomon olyan figurákkal találkozunk, mint amilyenek a *Wir Wunderkinder* című filmben szerepelnek, nem azzal függ össze, hogy a világ rossz, vagy a német nemzeti karakter ilyen és ilyen, hanem inkább azoknak a konformistáknak az identitásával, akiknek kifejtett kapcsolatai vannak a mindenkori hatalmi apparátussal és a potenciális totalitárius csatlósokkal. Továbbá illúzió, hogy a nemzetiszocialista rendszer csak szorongást és szenvedést jelentett, bár sok követője számára ezt jelentette. Nagyon sokan egészen jól éltek a fasiszmus alatt. A terror csúcса csak néhány, viszonylag jól körülhatárolt csoport ellen irányult. A Hitler előtti korszak válságélményei után a „gondoskodnak rólunk” érzése uralkodott el – és nem csak KdF-kirándulások voltak, meg virágcserepek az üzemekben. A *laissez-faire*-rel szemben a hitleri rendszer bizonyos mértékig valóban megvédte a sajátjait a társadalom természeti katasztrófáival szemben, amelyeknek az emberek ki voltak szolgáltatva.

Erőszakosan előre vetítette a jelenlegi válságkontrollt, az ipari társadalom állami ellenőrzésének barbár kísérletét. A sokat dicsért integráció, a mindent felfogó szociális háló kiépítése valóban védelmet nyújtott az egyetemes szorongás ellen, az ellen, hogy az emberek kiesnek a réseken és elsüllyednek. Sokaknak úgy tűnt, hogy megszűnt az állam elidegenedett állapota, és eljött az összetartozás melegsége, bármennyire manipulált volt is. A nem szabadok és a nem egyenlők nemzeti közössége hazugság volt ugyan, de beteljesített egy régi, bár gonosz polgári álmodat. Az a rendszer, amely ilyen kielégülést kínált, magában hordozta a saját bukásának csíráját. A Harmadik Birodalom gazdasági prosperitása nagyrészt a katasztrófába torkolló háborúhoz szükséges fegyverkezésre épült. De a meggyengült emlékezet, amelyről beszéltem, ellenáll annak, hogy ezt az érvelést fölvegye magába. Inkább megdicsőíti a nemzetiszocialista periódust, amelyben azoknak a kollektív hatalmi fantáziái teljesedtek be, akik egyes emberként tehetetlenek voltak, és akik csak e kollektív hatalom által érezték magukat valakinek. Semmilyen elemzés, legyen az bármilyen hihető, nem tudja utólag eltörölni ennek a beteljesülésnek a valóságát és az ebben működő hajtóenergiákat. Még a hitleri *va banque*-játék sem volt annyira irracionális, mint amilyennek akkoriban a középsztyábeli liberális értelem, vagy a mai történelmi visszatekintés tekinti. Hitler számítása, hogy kihasználja a túlzott újrafegyverkezés átmeneti előnyét a többi állammal szemben, korántsem volt ostoba annak fényében, amit akart. Mindenkinek, aki egy pillantást vet a Harmadik Birodalom, különösen a háború történetére, az lesz a benyomása, hogy az egyes pillanatok, amelyekben Hitlert legyőzték, mindig véletlenszerűek, és szükségszerűek csak az egész menete tűnik, amennyiben a Föld maradék részének nagyobb technikai-gazdasági potenciálja diadalmaskodott. Ez csak egy statisztikai szükségszerűség, de nincs egy lépésről lépésre haladó, felismerhető logikája. A nemzetiszocializmussal való, tovább élő szimpátiának nem kell túl sok szofisztikát alkalmaznia ahhoz, hogy magát és másokat is meggyőzzön arról, hogy a dolgok egész másképp is alakulhattak volna, hogy valójában csak hibák történtek, és hogy Hitler bukása világtörténelmi értelemben véletlen, amelyet a világszellem akár még korrigálhat is.

A szubjektív oldalon, az emberek pszichéjében a nemzetiszocializmus mérhetetlenül megnövelte a kollektív nárcizmust, egyszerűen fogalmazva: a nemzeti hiúságot. Az egyének nárcisztikus készletei, amelyeket a megkeményedett világ egyre kevésbé tud kielégíteni, változatlanul fennmaradnak

mindaddig, amíg a civilizáció annyi mindent megtagad tőlük. És így az egészszel való azonosulás fog pótlólagos kielégülést nyújtani. Ezt a kollektív nárcizmust a hitleri rendszer összeomlása súlyosan megrongálta. A kár a pusztító tényyszerűség birodalmában következett be, anélkül, hogy az egyének ennek tudatában lettek volna, és lett volna esélyük a vele való megbirkózásra. Ez a feldolgozatlan múlt-ról való beszéd szociálpszichológiai jelentése. De a pánik is elmaradt; ez Freud *Tömegpszichológia és én-analízis* című műve alapján akkor következik be, amikor a kollektív identitások összetörnek. Ha nem akarjuk egyszerűen elengedni a nagy pszichológus elméletét, akkor csak egy lehetőség marad: az öntudatlanul parázsló és ezért különösen erős identifikációk (és vele együtt a kollektív nárcizmus) egyáltalán nem semmisültek meg, hanem továbbra is velünk vannak. A vereséget belsőleg éppoly kevésbé ratifikálták az emberek, mint 1918 után. A Hitler által integrált kollektíva még a nyilvánvaló katasztrófát látva is összetartott, és olyan csalóka reményekbe kapaszkodott, mint a titkos fegyverek, amelyek valójában mások birtokában voltak. Szociálpszichológiai szempontból azt várhatnánk, hogy a sérült kollektív nárcizmus a helyreállítás lehetőségeit fürkészi; és azt keresi, ami a múltat összhangba hozza a tudat nárcisztikus vágyaival, és később esetleg úgy modellezi a valóságot, hogy ez a sérülés visszafordítható legyen. Bizonyos mértékig a gazdasági fellendülés, annak tudatosítása, hogy mi mennyire ügyesek vagyunk, szintén ezt tette. De én kétlem, hogy az úgynevezett gazdasági csoda (amelynek mindenki a részese, de amelyről mindenki kissé gúnyosan beszél), szociálpszichológiailag olyan mélyre nyúlik, mint ahogy azt a viszonylagos stabilitás idején gondoljuk. És mivel az éhínség egész kontinenseken jelen van – holott technikailag meg is lehetne szüntetni –, senki sem örülhet igazán a jólétnek. Egyéni szinten, ha például egy filmben valaki jó étvággal eszik, és a szalvétát a gallérjába dugja, az emberek ezen rosszállóan nevetnek – ugyanígy az emberiség sem enged meg magának egy olyan örömet, amelyről tudja, hogy egy hiánnyal fizet érte. A *ressentiment* minden boldogságra, még a sajátjára is vonatkozik. A jóllakottság a *priori* szitokszóvá vált, miközben csak az a rossz benne, hogy vannak, akiknek nincs mit enniük. Az állítólagos idealizmus, amely, különösen a mai Németországban, oly farizeus módon fitymálja az állítólagos materializmust, sok esetben csak az elfojtott ösztönöknek köszönheti azt, amit mélységnek hisz. A kényelemmel szembeni gyűlölet Németországban megérleli a jóléttel szembeni rossz közérzetet, és ebben a múlt tragédiává dicsőül meg. Ez a *malaise* azonban sem-

miképpen sem csak zavaros forrásokból származik, hanem racionális forrásokból is. A jólét a konjunktúra jelensége, senki sem bízik a korlátlan időtartamában. Ha azzal vigasztaljuk magunkat, hogy az 1929-es „fekete péntekhez” és az azt követő gazdasági válsághoz hasonló események nem ismétlődhetnek meg, akkor ez már implicit módon magában foglalja az erős államhatalomba vetett bizalmat, amelytől akkor is védelmet várunk, ha a gazdasági és politikai szabadság már egyáltalán nem működik. Még a prosperitás közepette is az emberek többsége potenciális munkanélkülinek és segélyezettnek érzi magát, vagyis a társadalom objektumának és nem szubjektumának: ez az emberek rossz közérzetének nagyon is jogos és ésszerű alapja. Az, hogy egy adott pillanatban ez visszafelé is terelhető, sőt fel lehet használni a katasztrófa esetleges megújítására, nyilvánvaló.

A mai fasiszta vágykép kétségtelenül összeolvad az úgynevezett elmaradott országok (amelyeket újabban fejlődő országoknak neveznek) nacionalizmusával. Az egyetértés azokkal, akik úgy érezték, hogy az imperialista versenyben alulmaradtak, és maguk is szerettek volna hozzáférni az asztalhoz, már a háború alatt meg-megjelent a nyugati plutokráciák és a proletár nemzetek jelszavaiban. Hogy ez a tendencia máris belefolyt-e, és ha igen, milyen mértékben a német hagyomány civilizációellenes, nyugatellenes áramába, hogy a fasiszta és a kommunista nacionalizmus konvergenciája kialakulóban van-e Németországban is, azt egyelőre nehéz eldönteni. A nacionalizmus ma egyszerre elavult és aktuális. Elavult, mert a nemzetek elkerülhetetlenül nagy blokkokban egyesülnek a legerősebbek fenntartása alatt, ahogyan azt a haditechnika fejlődése diktálja – a szuverén nemzet, legalábbis a fejlett kontinentális Európában, elvesztette történelmi jelentőségét. A nemzet eszméje, amelyben egykor a szabad és független polgárok érdekeinek gazdasági egysége egyesült a feudalizmus területi akadályaival szemben, maga is akadályá vált a társadalom egészének nyilvánvaló lehetőségeivel szemben. A nacionalizmus azonban továbbra is aktuális, mivel csak a nemzet hagyományos és pszichológiailag eminens eszméje az, amely a nemzetközi gazdaságban még mindig egy adott érdekközösség kifejeződése tud lenni – és így rendelkezik elegendő erővel ahhoz, hogy százmilliókat olyan célok szolgálatába állítson, amelyeket ezek az emberek nem tudnak a sajátjuknak tekinteni. A nacionalizmus már nem hisz maradéktalanul önmagában, és a politikának mégis szüksége van rá mint a leghatékonyabb eszközre ahhoz, hogy az embereket rávegyék, hogy ragaszkodjanak az objektíve elavult fel-

tételekhez. Ezért, mint valami, ami nem teljesen jó magának, szándékosan elvakított, fölvette a mai kor grimaszoló vonásait. Ezek – mint a barbár-primitív törzsi alkotmányok örökségei – sohasem hiányoztak belőle teljesen, mindazonáltal addig háttérbe szorultak, amíg a liberalizmus az egyén jogát megerősítve, azt a kollektív jólét feltételévé tette. A nacionalizmus csak egy olyan korban vált teljesen szadistává és rombolóvá, amikor a végtelenségig fokozódott. Már a hitleri világ dühe minden másság ellen, a nacionalizmus mint paranoid téveszme, is ilyen jellegű volt; s ezeknek a vonásoknak a vonzó ereje ma aligha kisebb. A paranoia azoknak az üldözési mániája, akik másokat üldöznek, s ők másokra vetítik ki azt, amit ők maguk akarnak – ez fertőző. Az olyan kollektív téveszmék, mint az antiszemitizmus, csak megerősítik annak az egyénnek a patológiáját, aki pszichológiailag már nem képes megbirkózni a világgal, és egy látszólagos belső királyi birodalomba vonul vissza. A pszichoanalitikus Ernst Simmel tézise szerint ezek a téveszmék a félig örület megóvhatják attól, hogy teljesen megőrüljön. Amennyire nyíltan megmutatkozik ma a nacionalizmus téveszméje az újabb katasztrófáktól való észszerű félelemben, annyira a nacionalizmus elő is segíti a katasztrófa terjedését. Az örület helyettesíti azt az álmodot, hogy az emberiség képes a világ emberi berendezésére – ezt az álmodot a világ ki is úzi az emberiségből. De minden, ami 1933 és 1945 között történt, kéz a kézben jár a beteges nacionalizmussal.

Az, hogy a fasizmus tovább él, az, hogy a sokat idézett múltfeldolgozás a mai napig nem sikerült, és hogy a múlt torzképévé, egy üres és rideg felejtéssé fajult, csak azért lehetséges, mert továbbra is fennállnak a fasizmust kiváltó objektív társadalmi feltételek. A fasizmust alapvető értelemben nem lehet levezetni a szubjektív diszpozíciókból. A gazdasági rend és az ennek modelljét követő gazdasági szerveződés még mindig arra ítéli az emberek többségét, hogy olyan körülményektől függenek, amelyek felett nincs hatalmuk, vagyis hogy kiskorúak legyenek. Ha élni akarnak, nincs más választásuk, mint alkalmazkodni az adotthoz és alávetni magukat; át kell húzniuk azt az autonóm szubjektivitást, amelyre a demokrácia eszméje apellál, és csak akkor tartathatják fenn magukat, ha lemondanak önmagukról. Ahhoz, hogy átlásson a káprázat-összefüggésen, a megismerés fájdalmas erőfeszítésére van szükség, amiben az élet különböző intézményei, nem utolsósorban a totalitássá felfújott kultúraipar megakadályozzák őket. Az ilyen alkalmazkodás szükségessége, a létezővel, az adottal, a hatalommal mint olyanvaló azonosulás megteremt egy totalitárius

potenciált. Ezt erősíti az elégedetlenség és a düh, amelyet maga a megfelelési kényszer hoz létre és reprodukál. Mert a valóság nem váltja be azt az autonómiát, azt a lehetséges boldogságot, amit a demokrácia fogalma tulajdonképpen megígér, és az emberek ezért közömbösek vele szemben, sőt néha még utálják is. Azt mondják, hogy a politikai szerveződési forma nem illik a társadalmi-gazdasági valósághoz; és ahogy az embernek magának alkalmazkodnia kell, úgy azt szeretné, ha a kollektív élet formái is alkalmazkodnának. Egy ilyen alkalmazkodástól az állam mint hatalmas vállalkozás *streamlining*-jét várjuk, egy olyan versenyben, amely egyáltalán nem nevezhető békésnek. Azok, akik valóban tehetetlenek, a jobbat még látszatként sem viselik el; inkább szeretnék megszabadulni az autonómia melletti elköteleződéstől, amelyről azt sejtik, hogy nem tudnának e szerint élni, vagyis marad számukra a kollektív olvasztótégely.

Eltúloztam a fenyegető jeleket, azt a maximát követve, hogy manapság a túlzás az igazság médiuma. Ne értsék félre a töredékes és sokszor csapongó megjegyzéseimet, ne tekintsék spenglerizmusnak: ez ugyanis sokszor együtt halad magával a katasztrófával. Az én célom az volt, hogy feltárjak egy, a mindennapok csillogó homlokzata által elfedett tendenciát, mielőtt ez áttörné azokat az intézményes gátakat, amelyeket valaha kijelöltek neki. A veszély objektív, és elsődlegesen nem az emberekben rejlik. Mint mondtam, sok minden szól amellett, hogy a demokrácia, mindennel együtt, ami vele tételezve van, az embereket most jobban megragadja, mint a weimari korszakban. A nem annyira nyilvánvaló dolgok hangsúlyozásával elhanyagoltam azt, amit mégiscsak figyelembe kell vennünk: hogy a német demokrácián belül 1945 után egészen napjainkig a társadalom anyagi élete gazdagabban reprodukálta magát, mint emberemlékezet óta bármikor – és ez szociálpszichológiai szempontból is releváns. Bizonyára nem lenne túl optimista azt állítani, hogy a német demokrácia, és így a valódi múltfeldolgozás nincs rossz helyzetben, ha lenne hozzá elég idő és még sok minden más. De van valami naivitás és ugyanakkor rossz kontemplativitás a „van időnk” fogalmában. Mi sem vagyunk a világtörténelem egyszerű nézői, akik többé-kevésbé zavartalanul téblábolhatunk a nagy történelmi terekben, és a világtörténelem – amelynek ritmusa egyre inkább a katasztrófákéhoz hasonlít – sem látszik megadni szubjektumainak azt az időt, amelyben minden magától jobb lesz. Ezzel eljutunk a demokratikus pedagógiához. A megtörténtekekre vonatkozó felvilágosításnak mindenekelőtt szembe kell helyezkednie a felejtéssel, amely túl könnyen egybecsúszik a fe-

ledésbe merült dolgok igazolásával; például a szülők által, akiknek meg kell hallgatniuk a gyermekeik kínos kérdéseit Hitlerről, és akik aztán – ha csak azért is, hogy igazolják magukat – a jó oldaláról beszélnek, és arról, hogy mindez nem is volt olyan rossz. Németországban divatos szidni a politikai oktatást, és biztosan jobb is lehetne, de a nevelésszociológiának már most is a rendelkezésére állnak olyan adatok, amelyek azt mutatják, hogy a politikai nevelés – ahol egyáltalán komolyan veszik, és nem házimunkaként végzik – több jót tesz, mint amennyit általában elismernek. Ha azonban valaki olyan komolyan veszi a nemzetiszocializmus továbbélésének objektív lehetőségét, mint ahogy én azt hitem szerint teszem, az a felvilágosító pedagógia számára is kijelöl bizonyos korlátokat. Ez a pedagógia lehet szociológiai vagy pszichológiai orientált, de a gyakorlatban csak azokat éri el, akik nyitottak rá, és ezért aligha fogékonyak a fasizmusra. Ugyanakkor azonban semmiképpen sem felesleges az oktatáson keresztül ezt a csoportot is megerősíteni a nem nyilvános vélekedéssel szemben. Éppen ellenkezőleg, nagyon is elképzelhető, hogy közülük olyan káderek kerülnek ki, akiknek a munkája a legkülönbözőbb területeken végül is eléri az egészet; és erre annál kedvezőbbek az esélyek, minél tudatosabbá válnak ők maguk. Természetesen a felvilágosodás nem állhat meg ezeknél a csoportoknál. Szeretnék eltekinteni attól a nagyon nehéz, és a legnagyobb felelősséggel terhelt kérdéstől, hogy mennyire tanácsos a nyilvános felvilágosodás kísérleteiben belemenni a múltba, és hogy az ehhez való ragaszkodás nem vált-e ki dacos ellenállást, ami éppen annak az ellentétéhez vezetne, amit el szeretünk volna érni. Nekem úgy tűnik, hogy a tudatos soha nem tud annyi bajt okozni, mint a tudattalan, a félig tudatos és a tudatalatti. Minden alapvetően azon múlik, hogy a múltat milyen módon idézzük fel; hogy megállunk-e a puszta szemrehányásnál, vagy elviseljük-e a borzalmat a felfoghatatlant is felfogni képes erőnk révén. Ehhez természetesen a nevelők nevelésére lenne szükség. Ezt súlyosan akadályozza az a tény, hogy azt, amit Amerikában viselkedéstudománynak neveznek, Németországban egyelőre egyáltalán nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben ismerik. Sürgősen követelni kellene, hogy az egyetemeken erősítsék meg a szociológiát, amely egybeesik saját korunk történeti tanulmányozásával. A pedagógiának, ahelyett, hogy másodkézből származó mélységeket fecsegne az emberi létről, éppen azt a feladatot kellene felvállalnia, amelynek nem teljesítését a *re-education* szeméretetik. A kriminológia Németországban még nem érte el a modern színvonalat. De mindennél fontos-

sabb a pszichoanalízis, amelyet továbbra is elfojtának. Vagy teljesen hiányzik, vagy pedig különböző irányzatokkal váltják fel, amelyek azzal dicsekszenek, hogy maguk mögött hagyják a sokat szidott 19. századot, ám valójában visszaesnek a freudi elmélet mögé, sőt esetleg a saját ellentétébe fordítják át azt. Ennek pontos és nem felhígított ismerete fontosabb, mint valaha. Az iránta érzett gyűlölet közvetlenül egybeesik az antiszemitizmussal, nem pusztán azért, mert Freud zsidó volt, hanem mert a pszichoanalízis éppen abban a kritikai önvizsgálatban áll, amely felbőszíti az antiszemitákat. Bármennyire is lehetetlen egy tömeganalízist vagy valami hasonlót végezni, egyszerűen az időtényező miatt, mégis nagyon jó lenne, ha a szigorú pszichoanalízis megtalálná intézményes helyét, befolyását a német szellemi miliőben, még ha ez csupán abban állna is, hogy magától értetődővé válik, hogy nem kifelé hadakozunk, azok ellen, akik ellen az elszánt tudat hajlamos dühöngeni, hanem önmagunkra és a saját viszonyainkra reflektálunk. Mindenesetre a végzet objektív lehetőségei ellen szubjektíven fellépni próbálóknak nem szabad megelégedniük olyan korrekciókkal, amelyek aligha hozzák mozgásba annak súlyosságát, ami ellen küzdeni kell. A zsidók múltbeli nagyszerű teljesítményeire való hivatkozás például – bármennyire igaz is legyen – nem sokat ér, inkább csak propagandának tűnik. A propaganda azonban, az irracionális racionális manipulációja, a totalitáriánusok előjoga. Akik ellenállnak nekik, azok ne utánozzák őket oly módon, ami őket is szükségszerűen hátrányos helyzetbe hozná. A zsidók dicsérete, amely őket mint csoportot leválasztja, inkább az antiszemitizmust támogatja. Az antiszemitizmust azért olyan nehéz megcáfolni, mert számtalan ember pszichikai ökonómiájának szüksége volt rá, és legyengített formában valószínűleg még ma is szüksége van rá. Ami a propaganda szintjén történik, mindig kétértelmű marad. Valahol hallottam egy nő történetét, aki megnézte Anne Frank naplójának dramatizált előadását, és utána megdöbbenve mondta: de ezt a lányt legalább életben hagyhatták volna. Bizonyára már ez is jó, mint első lépés a belátás felé. De az egyedi eset, amely a szörnyű egészre hivatott megvilágítani, egyúttal a maga individualizáltságával az egész alibijévé is válik, amiről ez a nő megfeledezett. Az ilyen megfigyelésekben az a csapda, hogy az Anne Frank-darab és hasonló előadását nem lehet és nem is szabad ellenezni, mert a hatásuk (bármennyire nem tetszik is, bármennyire sérti is a halottak méltóságát) mégiscsak a jó ügyet szolgálja. És azt sem hiszem, hogy a közösségi találkozó, a német és izraeli fiatalok találkozásai és egyéb baráti találkozók nagyon sokat

hoznának, bármennyire kívánatosak is az ilyen kontaktusok. Ez túlságosan is azon a feltételezésen alapul, hogy az antiszemitizmusnak valami lényeges köze van a zsidókhöz, és a zsidókkal kapcsolatos konkrét tapasztalatokkal küzdeni lehet ellene. Ezzel szemben a valódi antiszemitát inkább az jellemzi, hogy nem is képes a tapasztalásra, hogy nem lehet megszólítani. Ha az antiszemitizmus elsősorban objektív társadalmi megalapozottságú, és csak másodsorban gyökerezik az antiszemitákban, akkor ez utóbbiak valószínűleg kitalálnák a zsidókat – a nemzetiszocialista vicc értelmében –, még akkor is, ha nem léteznének. Ha a szubjektumokban lévő antiszemitizmus ellen akarunk harcolni, akkor nem szabad túl sokat várni a tényekre való hivatkozástól, amelyeket sokszor nem lehet megközelíteni, sokszor pedig kivételként neutralizálódnak. Az argumentációt inkább a szubjektumokra kell alkalmaznunk, akikhez beszélünk. Tudatosítani kell bennük a mechanizmusokat, amelyek bennük magukban a faji előítéleteket kiváltják. A múlt feldolgozása mint felvilágosodás lényegében egy ilyen odafordulás a szubjektumhoz, amely megerősíti az öntudatát és ezáltal az énjét is. Ezt kombinálni kell annak a néhány kiirthatatlan propagandatrükknek az ismeretével, amelyek pontosan azokra a pszichés hajlamokra vannak ráhangolva, amelyeknek a jelenlétét az emberekben fel kell tételeznünk. Mivel ezek a trükkök merevek és korlátozott számúak, ezért nem túl nehéz kikristályosítani, megismertetni és egyfajta védőoltásként használni őket. Az ilyen szubjektív felvilágosítás gyakorlati megvalósításának problémáját valószínűleg csak a pedagógusok és a pszichológusok közös erőfeszítése oldhatja meg; ők a tudományos objektivitás ürügyén nem térnek ki a tudományáguk előtt ma álló legsürgetőbb feladat elől. Tekintve a folyamatos potenciál mögött meghúzódó objektív erőszakot, a szubjektív felvilágosítás – még ha egészen más energiával és az eddigieknél sokkal elszántabban állunk is neki – nem lesz elegendő. Ha objektív módon akarunk fel lépni az objektív veszély ellen, semmilyen pusztán eszme nem lesz elegendő, még a szabadság és az emberség eszméje sem, amely – mint mostanra megtanultuk – elvont formában nem jelent túl sokat az embereknek. Ha a fasiszta potenciál az emberek reális érdekeikhez kötődik (bármilyen korlátozottak

is legyenek azok), akkor a leghatékonyabb ellen-szer továbbra is az emberek érdekeire, sőt a közvetlen érdekeikre való hivatkozás marad, aminek egy meggyőző igazságra kell vonatkoznia. A pszichológizáló spekuláció bűnébe esnénk, ha nem vennénk figyelembe azt a tényt, hogy a háború, és az a szenvedés, amit a német népességnek okozott, nem volt ugyan elegendő ahhoz, hogy ezt a potenciált felszámolja, de vele szemben mégis csak képez egy bizonyos ellensúlyt. Ha az embereket a legegyszerűbb dolgokra emlékeztetjük: hogy a nyílt vagy burkolt fasiszta megújulások háborút, szenvedést és hiányt eredményeznek egy parancsuralmi rendszerben, és végül valószínűleg orosz uralmat Európa felett; egy szóval, hogy ezek egy katasztrófa politikát képviselnek, akkor ez mélyebb benyomást fog tenni rájuk, mint az eszmékre vagy akár a mások szenvedésére való hivatkozás. Az utóbbin, mint már La Rochefoucauld is tudta, az emberek mindig viszonylag könnyen túlteszik magukat. Ezzel a perspektívával szemben a jelenlegi *malaise* alig jelent többet, mint a hangulat luxusát. De minden elfojtás ellenére, Sztálingrád és a bombázások éjszakái nem merültek feledésbe még annyira, hogy ne lehetne minden-kivel megértetni az ezt kiváltó politika újjáéledése és egy harmadik pun háború veszélye közötti összefüggést. Még ha ez sikerül is, a veszély továbbra is fennáll. A múlt csak akkor lenne feldolgozva, ha a múltbeli események okai is eltűntek volna. Mivel az okok továbbra is fennállnak, ezért mondhatjuk, hogy mind a mai napig nem sikerült megtörni a múlt varázsát.

Fordította: Weiss János

JEGYZETEK

- ¹ Eredetileg előadásként hangzott el a *Koordinierungsrat für Christlich-Jüdische Zusammenarbeit* előtt, 1959 őszén. A Hessischer Rundfunk 1960. február 7-én sugározta. Nyomatásban megjelent az *Eingriffe* című kötetben (Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1963.). A fordítás alapjául szolgált: *Erziehung zur Mündigkeit*. Berlin, Suhrkamp Verlag, 2015, 10–28.
- ² Ez a bekezdés az eredeti előadásból származik; hiányzik az 1963-as nyomtatott változatból.